

FEKETE FERENC

Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem

A KOOPERÁCIÓ ÉS A PRIVATIZÁCIÓ NÉHÁNY GAZDASÁGELMÉLETI ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL¹

RÉSUMÉ: (*Some Connections between Cooperation and Privatization in the Economic Theory.*) The topic is explored by means of a partly property theoretical and partly cooperative organizational approach. The major sections of the paper: 1. interestedness and decision making; the necessary restructuring of property; 2. microeconomic aspects of cooperation and lessons gained about it abroad; 3. the Rochdale principles as well as some interrelated problems of the privatization and cooperation. The last part sketches some of the recent problems which are relevant on the road toward marketization and mixed ownership structure in the Middle-East European countries.

A fenti cím utalhat arra, hogy a mai magyar közgazdaság olyan kérdések megválaszolását várja a gazdasági elmélettől -- és jónéhány más társadalomtudománytól --, amelyek korábbi felfogásbeli "tüzeket és vizeket", egymással folytonossági kapcsolatot nélkülöző, sőt, kibékíthetetlenül szembenálló fogalmakat kapcsolnak egybe.

A múltban valóságosnak, ma már inkább látszólagosnak tűnő ellentmondások markáns megfogalmazást kapnak akkor, ha a kooperációt elsősorban nem az Adam Smith-i értelemben technikai-szervezeti formaként, hanem a tulajdon természetét koncentráltan kifejező társas vállalkozásként, legtöbbször szövetkezésként fogjuk fel.² Ily módon a címben szereplő két fogalmat -- mintegy azonos síkra transzformálva -- részben tulajdonelméleti, részben szövetkezeti megközelítéssel vizsgálhatjuk.

1. Érdekeltségi és döntési struktúrák: a tulajdonváltás szükségszerűsége

Miközben a kollektivizáltság, a kollektívizmus megvalósított formái és fokozatai félreérthetetlenül csődöt mondtak, a kooperáció világszerte látványosan tért hódított. Elmondható ez a szűkebben értelmezett szövetkezeti szfé-

rára is. Hazánkban csaknem négy évtizeden át -- a gazdaságpolitika szeszélye által okozott kisebb-nagyobb ingadozásokkal és törésekkel -- bővültek és erősödtek a kötelékek a termelőszövetkezeti közös nagygazdaság és a tagok háztáji gazdálkodása között; a gazdaságosan nem gépesíthető termelésben meggyökeresedett és eredményesnek bizonyult a vetésterület szövetkezeti családokra bontott művelése (amit a külföldi agrárgazdasági szakirodalom gyakran "magyar módszerként" említett); a teljesen relativizált és naturális munkaegységrendszert a pénzbeni munkadíjazás és a hozzá kapcsolódó év végi jövedelemrészesedés váltotta fel. Kooperatív szervezetként megjelentek a magyar mezőgazdaságban -- a közép-kelet-európai térségben egyedülálló módon -- a kialakult vállalati önállóságot megőrző, vállalatközi együttműködést képviselő iparszerű agrártermelési rendszerek, amelyek jónéhány területen csúcstechnológiát alkalmaznak.³

A termelési rendszerek -- az adott nemzetközi cserearányok és ár-jövedelem-költségviszonyok között -- hatékony kooperációs formának bizonyultak, ugyanakkor a hagyományos piaci koordinációt jelentősen túlhaladták elsősorban azzal, hogy a gazdálkodással kapcsolatos tulajdonosi döntéseket -- többéves szerződésben rögzítve -- megosztották a rendszerközpont és a partnergazdaságok között. A termelési rendszerek kooperációinak lényeges vonása volt, hogy kialakulásuk és a rendszerekhez csatlakozás, illetve kilépés, valamint a más rendszerhez társulás jellemzően önkéntesen, a szövetkezés egyik klasszikus alapelve szerint történt. Igaz ugyanakkor az, hogy a hiánygazdaság jellemzői és az importból származó eszközök szűkössége, valamint az importálható termelőeszközök kínálati és keresleti viszonyai egyfajta monopolisztikus helyzetet váltottak ki.

A most említett progresszív változások ellenére a mezőgazdasági termelőszövetkezet Közép-Kelet-Európában, még hazánkban sem tudta tagjait társtulajdonosi pozícióba juttatni, sokkal inkább bérmunkás helyzetbe és a tulajdon iránt közömbös, sőt, sokszor elutasító (averzív) szemléletbe szorította őket.

A szövetkezeti tagok magatartása, még a vállalkozásszerűen gazdálkodó menedzser vezetőké is, nem a vagyongyarapítás hosszú távú motivációjához, hanem a mennyiségi teljesítmények rövid távú (legfeljebb egy évi) személyi jövedelemmel ösztönzéséhez fűződött. A mélyre "lenyomott" hazai agrártermelői árak még az alternatív költségtételként értelmezhető nyereséget (vagy éppen munkadíjat) sem garantálták, nem hogy ezen felül földjáraadékszerű jövedelemrészt eredményeztek volna. Lényegében úgy valósult meg Henry George "álma az egyetlen adóról", hogy a mezőgazdaságban termelt "többleteknek" alacsony termelői árakkal való kiszivattyúzása nagyobb jövedelem-átcsoportosítást eredményezett, mint a különféle közvetlen adók. Az "árolló" terhén felül még -- igaz, hogy szerényebb mértékben és a föld termő-

képességétől függően -- földadót is kellett a termelőknek fizetniük. A gazdaság túlzottan centralizált állami "irányítása" és kiterjedt közvetlen szabályozása hosszú éveken át gyakorlatilag megszüntette a tulajdonhoz fűződő döntési lehetőségeket és jogokat a termelési tényezők összekapcsolásának mikéntjére, a befektetések területeinek megválasztására. A tulajdonosi pozíció hiánya legszembetűnőbbben a kötelező termékbeadás és a vetésterületi előírások, a természetes tervmutatók, majd az árak, adók, kormányzati támogatások, hitelezési kamatlábak- előírásai láncolatában volt észlelhető.

A gyakran ismétlődő bürokratikus állami beavatkozások nem kedveztek sem a kooperatív demokratikus döntés-mechanizmusok meghonosodásának, sem pedig az egyébként sem túlságosan erős piaci impulzusok érzékelésének és mérlegelő követésének.

A felsorolt torzulások, problematikus, kritikus és káros vonások kiküszöböléséhez -- mostani tapasztalataink és elméleti tudásunk szerint -- egyetlen út a magántulajdonosi pozíció és a belőle adódó demokratikus döntés-mechanizmus lehet. Így jelenik meg a privatizáció gazdasági és társadalmi szükség-szerűségként a kooperatív szférán belül is, mégpedig a most meglévő szövetkezetek modernizálásának, igazi szövetkezeti formációvá alakításának talán egyetlen, vagy legalábbis legfőbb módszereként, eszközeként.

A privatizáció elnevezést, a jogi értelmezéshez viszonyítva, ez az írás két vonatkozásban, mégpedig az új, kialakuló tulajdonosi pozíció szempontjából is, a régi, átalakítandó tulajdonformát illetően is tágabb felfogásban használja. Sárközy Tamás 1991. július 20-ával zárt könyve⁴ szerint: "A privatizáció jogi értelemben az állami tulajdon megszüntetését jelenti nem állami tulajdonosok javára. A privatizáció tehát állami tulajdonú vagyontárgyak szándékolt, azaz vagy jogszabály, vagy szerződés útján történő magántulajdonba kerülésével jár, azaz a privatizáció tulajdoncsere."

Most szintén privatizációnak, vagy legalábbis privatizációs irányzatnak (tendenciának) tekintjük azt, amikor *szövetkezeti* tulajdon (stock jellegű vagyion) kerül egyének vagy a korábbinál kisebb csoportok használatába még akkor is, ha ez a kisebb-nagyobb részben magán jellegű használat az átalakított vagy újonnan létesített bármifajta szövetkezéssel, s ily módon a vegyes tulajdont idéző érdekviszonyokkal és döntésmechanizmusokkal kapcsolódik egybe.

A korszerűsödő szövetkezet -- hasonlóan a többi vállalkozási szervezethez -- egyidejűleg a piacgazdaság viszonyai közé kerül, illetve csakis ily módon haladhat gyorsabban és magabiztosabban előre. Bevétele, sőt tartósan egész léte előbb-utóbb a pénzben kifejezhető effektív kereslet szerkezetéhez és volumenéhez igazodik. Modernizálódó technológiai struktúrái egyre inkább az input-piacokhoz kötik. Munkaerőgazdálkodásában, foglalkoztatási politikájában és belső munkaviszonyaiban erőteljesen mérlegelnie kell az országos és

a helyi munkapiac érvényesülő erőit. Minden létformájára erős, gyakran meghatározó hatást gyakorol a tőkeképződés és a tőkepiac.

A piac-orientációjú szövetkezeti vállalat a gazdasági versenyben sajátos optimalizálási célokat követ, amelyeknek gazdasági lényege a bevételek, a nyereségek maximalizálása (az erőforrás-korlátokhoz igazodva) és a költségek legkisebbre leszorítása (a piacon értékesíthető termékmennyiségek ismeretében), valamint foglalkoztatási és szociális, kulturális igények érvényesítése.

Napjaink hazai gyakorlatában nagyon fontos lehet a jellemzően járadék- és kamatszerzésre irányuló tulajdonosi érdekelttség és a nyereségre törekvő vállalkozói (menedzseri) motiváció helyes felfogása, egyengetve a lehetőségek és szükségletek szerint hol szakszerű elkülönülésüket, hol - a kormányzati törekvésekkel is számot vető -- racionális összekapcsolódásukat.

A kollektivizáció-kooperáció ellentétpárjának mintájára mondhatjuk azt, hogy miközben a termelési szövetkezetek szinte minden régióban teret vesztek, illetve Közép-Kelet-Európában válsága kerültek, addig az értékesítő és beszerző, valamint rnegtakarításokkal és hitelezéssel kapcsolódó szövetkezetek világszerte terjedtek, számuk és gazdasági hatókörük nagyobb lett.

Nyilvánvalóvá vált, hogy a növénytermelés, méginkább az állattenyésztés igen sok termelő területén nem érvényesül az ún. méretökonómia (növekvő skáláhozadék), az adott termelési felületen --frontáttörésszerű technológiai vagy más innováció nélkül -- egymást követő ráfordítások növekvő hatékonysága, a nagyobb méretek fölénye. (A méret-előnyök viszont aligha vitathatók az ún. oszthatatlanságok, például az öntözőművek, a raktárak és a feldolgozó kapacitások, egyes homogén áruk, pl. szemestermények, broilerek tömegtermelését szolgáló nagyméretű épületek és gépek minőségi és üzemelési teljesítményei területén.) Ugyanakkor a beszerzésben és az értékesítésben szinte nem is vitathatók a nagyobb méretek (tételék) előnyei, valamint az, hogy kedvező a magángazdasági (termelői) érdekeknek és döntéseknek az összekapcsolása kooperatív (szövetkezeti) érdekekkel és döntésekkel.

A nyugati országokban a hagyományos és a modern mikroökonómia irányzatai egyaránt hangsúlyozzák a nagybani beszerzés és értékesítés olyan gazdasági előnyeit, amelyek a nagykereskedelemben és a kiskereskedelmi hálózatokban elérhető bizonyos fokú monopolhelyzetből fakadnak. Ily módon a farmerek hozzájuthatnak a "közvetítők hasznának" egy részéhez. Az értékesítő szövetkezetek jövedelemtöbbletei határozottan utalnak a kétszintű szövetkezés léljogosultságára. E szinteket a jellemzően magángazdasági termelés, mint alapszint és a kooperatív formákat érvényesítő értékesítés, rendszerint a hozzá kapcsolódó: beszerző, tanácsadó és gazdaságszervező tevékenységek alkotják.

Hasonlóképp kétszintű a szövetkezeti szervezet, amikor a különféle, elsősorban értékesítő szövetkezetek mintegy "maguk felett" érdekvédelmi, képvi-

seleti szervezeteket hoznak létre és tartanak fenn anyagi hozzájárulásukkal és irányító tulajdonosi döntéseikkel. Ilyenkor -- a tapasztalatok szerint -- nehezen elkerülhető, reális veszély az alapszintű szervezetektől a felsőbb szintű szervezet bürokratikus elidegenedése, az utóbbinak monopóliumokkal és/vagy kormánysszervezetekkel "lepaktálása". Nélkülözhetetlen éppen ezért a kétlépcsős szervezetek esetében az alulról történő ellenőrzés, a felsőbb szintű szervezet stratégiájának demokratikus meghatározása és számonkérése.

2. A szervezetkezés mikroökonómiai aspektusai és külföldi tanulságai

Nagy érdeklődésben részesülnek az ún. "dolgozók által vezetett vállalatok" (labour-managed firms) a nyugat-európai szerzők, elsősorban az olasz teoretikusok műveiben. Az 1986 novemberében rendezett Közgazdasági Társasági tanácskozáson Rómában külön szekciót szerveztek "önigazgatás, szervezeti vállalatok és nyereség-megosztás" elnevezéssel.

Az új elméleti megközelítések mellett érvelnek, hogy a szervezet gazdasági karaktere a neoklasszikus tradíciók szokásos üzleti vállalkozásától számos tekintetben különbözik a vállalati stratégiától, a kooperatív magatartástól és az optimális teljesítményt illetően. Sokféleségük ellenére az újonnan kialakított szervezeti teóriák és modellek három, jól elkülöníthető csoportba sorolhatók aszerint, hogy a szervezetet: 1. egyébként független gazdasági szereplők és vállalatok egyik vertikális integrációs formájának tekintik; 2. a független üzleti vállalkozás egyik olyan változatának minősítik, amelyben a tulajdonosok végzik a befektetéseket; 3. a gazdasági szereplők és vállalatok olyan együttműködési formájaként fogják fel, amelyben jellemző a "független" versengésnek együttműködéssel helyettesítése.

A szervezetek vállalati jellegéről a vita a polgári szakirodalomban egyébként csaknem félévszázada, 1942-ben indult meg. Ekkor vált ismeretessé Emelianoff⁵ megállapítása, amely szerint nem minősíthetők a szervezetek vállalatnak. Ő a szervezeteket az egyéni gazdaságok olyan együttműködésének tekintette, amelyben minden egyes résztvevő megőrzi függetlenségét és elkülönülten törekszik nyereséget elérni. A szakirodalomban egészen máig megtalálható ennek az elméleti megközelítésnek az érvényesülése.

A polgári szakirodalomban az 1950-es évektől kezdve váltak ismertté azok az elméletek, amelyek először az értékesítő szervezetekről állapították meg: a "csúcs koordinátor" tűzi ki a szervezet célját és arra törekszik, hogy a szervezeti tagfarmerektől vásárolt termék minél magasabb árát érje el.

A szervezeteknek, mint üzleti vállalkozásnak és vállalatnak az elméletét alkalmazták-- az értékesítő szervezeteken kívül -- a több terméket fel-dolgozó szervezetekre és a többféle szolgáltatást nyújtó szervezetekre is.⁶

Az elméleti közgazdák többsége ma már úgy véli, hogy a szövetkezeti magatartás inkább tükrözi a résztvevők közötti tárgyalási, alkudozási folyamatot, mint az egyetlen cél optimalizálására törekvést. Hangsúlyozzák: a szövetkezeti magatartás jobb megértéséhez vizsgálni kell a szövetkezet működésének környezetét és meg kell ismerni a szövetkezet belső struktúráját, főképpen a belső konfliktusok megszüntetésére alkalmazott módszereket. A környezet-magatartás-teljesítmény összefüggéseire építő modellben nagy a szerepe a különböző csoportok és függőségek hatásainak. E hatások-- mint manapság hazánkban -- változnak az idők folyamán azoknak a múltbeli szövetkezeti teljesítményeknek a függvényében is, amelyek előző, még korábbi időszakok hatásaira alakultak ki.

Ismeretes, hogy a neoklasszikus vállalati elméletben a termelés technikai feltételeit adottnak fogja fel a vállalat. Szembetűnően nem ez a helyzet a szövetkezeti vállalat esetében. Itt a termeléstéchnikai feltételek átalakulnak nemcsak magának az expanziós folyamatnak érvényesülésekor, hanem az árakkal összekapcsolódó alkufolyamatban is, amelyben az árképzési magatartás a relatív alkuerők egyik eredménye és a tőkeképzés egyik aspektusa.

A mikroökonómia központi problémáinak egyike az erőforrás-allokáció. A szövetkezeti célokhoz kapcsolódó komparatív egyensúlyi helyzeteket és a kiinduló feltételezések alternatív halmazait kell összehasonlítani a nyereségre törekvő vállalatéval, ugyanabban a piaci szerkezetben a teljesítménybeli különbségek jelzése céljából. Noha a legtöbb ismert elméleti elemzés közvetlenül a tökéletes versenyben értékesítő szövetkezeti vállalatokra vonatkozik, mégis alkalmazható a többi szövetkezeti típusú vállalatokra és más piaci struktúrákra is.

A szövetkezés mikroökonómiai, elsősorban átfogó optimalizálási aspektusait éppúgy, mint konkrét hazai problémáit élesen megvilágítják két nagy régió: a fejlett gazdaságú nyugat-európai és az ún. fejlődő országcsoportok kooperatív teljesítményei.

A szövetkezés társadalmi-gazdasági környezetét és belső szerkezetét azokban az országokban, amelyekben magas színvonalú a gazdaság és meghatározóak a piaci viszonyok az jellemzi, hogy törvényszerűen megjelennek a monopóliumok és ez hatással van a szövetkezetekre.⁷ A piaci versenyben az elsődleges tevékenységre alapított autonóm helyi szövetkezeteknek nagyobb egységekbe kell egybeolvadniuk, amelyek gyakran egész nagy körzeteket fognak át. A strukturális változások következtében e szövetkezetek mezőgazdasági foglalkozású tagsága csökken. A versenyképesség a szövetkezetektől viszonylag nagyméretű feldolgozó üzemeket és egyre több tőkét kíván meg. A tagok ragaszkodása lazul és a szövetkezeteknek versenyezniük kell a magánvállalkozókkal tagjaik és egyéb ügyfeleik beszerzési és értékesítési megbízása-

iért. Gazdasági megfontolásokból egyes szövetkezetek szelektálni szeretnék tagságukat és gyakorlatilag kizárják a kisebb gazdasági erejű tagokat azzal, hogy kedvezményezett elbánást garantálnak a nagyobb üzleteket ajánló termelőknek és potenciális ügyfeleknek. Ily módon az egyenlőség alapelvét a gyengébbeket illetően az alávetettség helyzete válthatja fel.

A szövetkezés új formáiban könnyen megoldható lehet az aktív szelekció. Például az Európai Közösség egyes országaiban alakuló termelői szövetkezesek (amelyek állami támogatásban is részesülnek), küszöbértéket állapítanak meg olyan minimális méretek formájában, amelynél kisebb termelés, illetve értékesítés esetében nem lehet valaki szövetkezeti tag. Ez persze határozottan szemben áll a régi szövetkezeti elvekkel, s nehezíti a társadalmi differenciálódás és polarizálódás elleni trendek érvényesülését.

Az agrár-főfoglalkozású tagság csökkenése és a technológiai változások okozta koncentráció a szövetkezetekben nemcsak a fizikai távolságot növeli meg a szövetkezők és kooperatív szervezeteik között, hanem egyfajta "lelki-szellemi távolságot" is létrehoz. Gyengül ezzel a szövetkezeti kapcsolódás és belső kohézió, amelyet az elkülönült magánvállalatokhoz képest a szövetkezés felsőbbrendűségének, előnyének egyik alapvető tényezőjeként tartottak számon.

A nyugat-európai mezőgazdaság az a szektor, amely legutoljára integrálódik be a magas szinten fejlett, iparosodott tőkés gazdaságba. Ez az integrálódás jelentős időeltolódással és sajátos formában, nehézségekkel és fájdalommal megy végbe. A technikai modernizáció és a belterjesített termelés katalizálta vagy meggyorsította a mezőgazdaság strukturális változásait, ide értve a szolgáltatások és az intézmények, köztük a szövetkezetek átalakulását.

A *fejldő országok* tapasztalataiból⁸ egyértelműen lehet következtetni arra, hogy a szövetkezeteknek, mint alternatív formának a megtervezésekor, létrehozásakor és természetesen átalakításakor különféle tényezők mérlegelése válhat döntő fontosságúvá. A szövetkezeteknek nemcsak rendszeres jövedelmet kell teremteniük tagjaiknak, hanem jól kell megoldaniuk az ösztönzési feladatokat. A szövetkezeti karaktert úgy kell érvényesíteni, hogy ne szenvedjen csorbát a teljesítményeknek és ráfordításoknak, a jogok és a köteleességek érvényesülésének elszámolhatósága. E követelmények kialakítására javasolják a kétszintű szövetkezést. Alapszinten a szervezet eredményesen törekedhet az ösztönzési feladatok megoldására és annak a célnak az elérésére, hogy elegendő jövedelmet hozzon létre tagjai számára. A második, másodlagos szinten a viszonylag kis csoportok kooperatív szervezete az oszthatatlan (indivisibilis) gazdasági problémákra összpontosíthatja a figyelmét.

A fejlődő országok tapasztalataiból úgy tűnik, hogy a másodlagos szövetkezetek a következő tevékenységeket láthatják el eredményesen:

1. Megoldják az információ és a műszaki ismeretek eljuttatásának feladatait.

2. Gondoskodnak az oszthatatlan inputok nagyobb méretéből adódó gazdasági előnyök kihasználásáról.

3. Versenyeznek sikeresen a többi szolgáltató szervezetekkel. A dolgok természete miatt az elsődleges csoportok tagjai rendszerint nem tudnak közvetlenül részt venni a másodlagos szintű döntések meghozatalában. Így minden erőfeszítés indokolt, hogy az elszámolhatóság és az elszámoltathatóság maradéktalanul érvényesüljön és a szövetkezetek ne váljanak az állami bürokratikus szervezetek torz tükrökéivé. Ezért -- a fejlődő országok tanulságos eredményei és kudarcai szerint -- nagyon fontos az, hogy:

a/ kisebb gazdálkodó csoportok alkossák a szövetkezeti törekvések bázisát, és

b/ e csoportok lehetőség szerint olyan tagokból tevődjenek össze, akiknek többé-kevésbé hasonló a vagyoni és a tulajdoni struktúrája.

A fejlődő országok friss szövetkezeti tapasztalatainak szakirodalmi feldolgozása is jelzi, hogy a termelési szövetkezés főképpen a kisgazdák és a marginális farmháztartások számára lehet szinte egyetlen járható út a sűrű népességű körzetekben. Itt legtöbbször kétszintű (kétköteléses) szervezetekben az alapszintű szövetkezetek mobilizálhatják azokat a viszonylag kis informális csoportokat, amelyek sokszor már korábban is tevékenykedtek; a másodlagos szintű "ernyőjellegű" szervezetek szolgáltatásokat nyújtanak tagjaiknak a piacon realizálható méretbeli lehetséges előnyök hasznosítására.

A jól decentralizált szövetkezetek a valóságban sok hasonló jellemvonást mutatnak a kis csoportok tipológiai jellemzőivel. Keretükben a kisebb csoportok szövetkezhetnek arra, hogy -- mikroökonómiai értelmű -- *közjavakról* gondoskodjanak minden olyan alkalomkor, amikor az e javakból származó egyéni személyes hasznuk nagyobb a létrehozás összes költségénél.

A fejlődő országok tapasztalatai szerint az agrárkutatói és fejlesztési stratégiák javítása megkívánhatja a kormányzat szerepének és a szövetkezeti intézmények tevékenységének újbóli átgondolását. Indokolt megszabadulni a "passzív parasztság mítoszától" és új cselekvési irányokat lehet követni a kisgazdáknak a kutató-fejlesztő folyamatokban való aktív részvétele céljából. A szaktanácsadók egyszemélyes kommunikációja az elkülönült gazdákkal költséges és a legkevésbé sem hatékony. A javított stratégiák mindenekelett a gazdacsoportokkal és a szövetkezetekkel való szakmai együttműködést, a termelő körzetek gazdaságaiban végzett kísérleteket és a nagyobb piaci teljesítményekre ösztönzést foglalják magukban.

3. A rochdale-i elvek korrekciója, valamint a privatizálás és a szövetkezés néhány egybetartozó időszerű problémája

A szövetkezés nemzetközi tapasztalatai és különösen hazai erényei, egyszersmind gyengéi éles megvilágításba helyeznek jónéhányat a közismert rochdale-i elvek közül.

A klasszikus szövetkezeti elvek szerint a mikroökonómiának leginkább a szövetkezeti vállalat következő három jellemzőjét célszerű alaposabban szemügyre vennie: **a/** egyenrangúságot, vagyis a vállalatnak mint döntési egységnek a függetlenségét; **b/** azt az alapelvet, amely szerint a szövetkezet a szolgáltatásait tagjainak egységesen a költségekhez igazodó árakon nyújtja, tehát nincs különbség a tagok között az elszámolásban; **c/** a "nyitott ajtó" elvét.

A szövetkezés eddigi történetében etikai és társadalmi, tehát a gazdaságinál tágabb körű alapelv hozta létre az egy ember -- egy szavazat szabályát. A szövetkezeti szakirodalomban mégis gyakran idézik egyetértéssel az ezzel ellentétes elvet, amely szerint a szavazati erőnek a "szövetkezeti többlet" megosztásával azonos összetétele, pl. az értékesítő szövetkezetekben a rendszeres szállítások arányában, szolgálná leginkább a szövetkezet gazdasági céljainak elérését, noha ez kétségtelenül sérti a tradicionális szövetkezési doktrínát.

A "nyitott ajtó elve" a hagyományos szövetkezeti elméletben azt fejezi ki, hogy senkitől sem tagadható meg a felvétel, aki tagja akar lenni a szövetkezeti vállalatnak és a többi tagokkal azonosak az érdekei. A szövetkezet gazdasági érdekei természetesen nem mindig kívánják meg a tagság számbeli gyarapítását és a kooperatív tevékenység mennyiségi növelését.

Napjainkban a szövetkezetek gyakran a tagságukon kívüli tőkeforrások után néznek. Ekkor új rész-szövetkezetek, mai fogalmaink szerint ún. semi-kooperatív, illetve para-kooperatív vállalatok is létrejönnek. Ilyenek pl. azok a mezőgazdasági vagy paraszti részvénybirtokos társaságok, amelyeknek bárki (nem ügyfél is) vásárolhatja és birtokolhatja a részvényeit. A régi szövetkezeti alapelvektől ez két eltérést idéz elő:

1. A hozadék, a kooperatív jövedelem egy részét tartalékolni kell a részvények kamataira (vagy nyereségrészesedésre). A tag és a nem-tag részvényesek között ezért ellentétes érdekek alakulhatnak ki.

2. Az egy ember -- egy szavazat demokratikus alapelve megrendülhet még akkor is, ha a szavazati jogot korlátozzák és külön intézkedésekkel előidézik ugyanannak a személynek többszöri szavazását.

Számos közismert tényező nehezíti korunkban a demokratizmus, az identitás és a kötelezettségvállalás érvényesülését, táplálja az elidegenedés tendenciáit. Szükségesek ezért új formák és korszerű testületek, hogy a vállala-

latvezetés részére megfogalmazzák a tagság igényeit, megmagyarázzák a szükséges kooperatív döntéseket, segítsék a szövetkezeti vállalatvezetés tagi ellenőrzését.

A rochdale-i elvek kisebb-nagyobb módosításával egyidejűleg mindenképpen szakítani kell -- szerintem -- a korábbi munkajellegű szövetkezetek működésében való személyes részvétel eddig szinte mindent megelőző igényével. Korunkban ezt a szövetkezetek erős tőke-szükséglete és a szövetkezeti versenyképesség erősítése kívánja meg. Mind a személyes részvételnek és a szövetkezeti vállalkozás optimalizálásának összefüggése, mind pedig a csak tőkét szolgáltató társtulajdonos szövetkezeti tagok gazdasági befolyásának, piaci alkuerejének érvényesülése még sok szempontból vizsgálendő feladat az elméleti kutatás és a gyakorlati vállalatvezetés számára egyaránt.

Külön vizsgálendő továbbá a szövetkezeti gazdaság kooperatív teljesítményeinek és a tagok által egyénileg-családilag megvalósított tőkeképződés összekapcsolásának lehetősége és optimális módja. Ide kapcsolódik elvileg a szövetkezetek mással aligha pótolható szerepe a humán tőke gyarapításában oktatási intézmények fenntartása, tanulmányi segélyezés és humánus foglalkoztatáspolitikai útján.

A rochdale-i elvek tükrében sajátos -- de szerintem a közgazdaságnak is, a szövetkezésnek is előnyös, ezért ésszerűen elfogadható -- az a helyzet, amelyben a mezőgazdasági szövetkezetek az erőforrások központi, kormányzati elosztásának és irányításának eszközeként is működnek, megszerezve a jogokat erre politikai akciók útján. Az USA-ban pl. a dohánytermelő szövetkezetek szervezik a dohány ártámogatási programját. Görögországban sok, olajos növényt, szemes terményt és zöldséget forgalmazó szövetkezet piaci megrendeléseit összekapcsolja az állami támogatás realizálásával, ami felemelheti a termelői jövedelmeket az alternatív színvonal fölé. Skandináviában a mezőgazdasági szövetkezetek az állami ügynökségek funkcióját veszik át azzal, hogy segítik a mezőgazdasági kormányprogramok koordinálását és a mezőgazdasági termékek kínálatának és keresletének egyensúlyba hozását.

A szövetkezés gyakran olyan objektív akadályokkal találkozhat, mint egyes farmerszervezetek ideológiája, a potenciális szövetkezők gazdasági egyenlőtlensége, az ellenséges társadalmi környezet, a közömbös kormányzati adminisztráció, a szabályok és a törvények hiánya, a birtokok földrajzi szét-szórtsága és területi izolációja, a (re-)kollektivizációtól való félelem. A pszichológiai és az anyagi korlátok leküzdését segítheti a belépés teljes önkéntessége, a jó gazdasági teljesítmény, a szövetkezeti teljes körű belső demokratizmus, a magánvállalkozásokkal való egyenlő kormányzati elbírálás és elfogultatlanság. A szövetkező gazdák igazságosan nem hozhatók tartós hátrányba az adózás és a támogatások területén. A szaktanácsadás és a tapasztalatcsere le-

hetőségeinek, valamint a szövetkezési korlátoknak további vizsgálata sok szempontból ma is indokolt.

A hazai agrárgazdaságban a privatizáció sajátos összetevője a jelenlegi állami gazdasági és termelőszövetkezeti földek ún. nevesítése, s ez által az érintettek tényleges magántulajdonossá válása. Ezt megvalósíthatja e földek eladása, a kárpótlási törvény által szabályozott árverezéssel, illetve a kárpótlási törvény által szabályozott árverezéssel való privatizálása is.

A Parlamentben most vitatott Szövetkezeti Törvénytervezet szerint minden szövetkezeti föld magántulajdonként "nevesítendő". Ide kapcsolhatóan néhány elv többé-kevésbé kialakult. Ezek: **a/** valamennyi tulajdonforma reformját egységes elvek szerint és átfogó rendezés keretében célszerű lenne megoldani; **b/** a jogtalanul megszüntetett tulajdon kártalanítását és a gazdálkodás folyamatában működő tulajdon privatizálását indokolt módszeresen elkülöníteni; **c/** az előbbieknél megfelelően a földtulajdon reformjakor az ezideig kialakult használati viszonyokat, vagyis a jelenlegi földhasználók érdekeit is mérlegelni kell; **d/** a földtulajdonviszonyok rendezését célszerű összekapcsolni az új tulajdonosok szakmai felkészítésével és tőkeszerzési lehetőségeivel, különös tekintettel a viszonylag kisméretű magánvállalkozások megindítását célzó tényleges és potenciális külföldi hitelek felhasználására.

A gazdaságilag hatékony tulajdonformák kialakítása nem választható el hazánkban sem a meglévő és a bevezethető termelési technológiáktól, a termelési függvények jellemzőitől. Ezek jelentősen különbözhetnek termékek, tevékenységek és földrajzi körzetek, etnikai szokások szerint. A magyar tapasztalatok szerint is az agrártermelés legtöbb ágazatában egyaránt hatékonyak lehetnek, lényegileg azonos input-output hányadost eredményezhetnek a kisebb és a nagyobb méretek. Mindenekelőtt igaz ez akkor, ha az agrártermelés és a gazdaság (farm) méretét a föld nagyságával fejezik ki.

A jövőben bővíthet és új formákkal gazdagodhat, egyszersmind határozottabban piacorientálttá válhat a kis- és nagyméretű gazdaságok kooperációja. Az utóbbiak jelentős részében felismerhető a törekvés arra, hogy a jelenlegi földhasználat és gazdálkodó tevékenység családi magántulajdonra épüljön, illetve több családot egyesítő csoportos gazdálkodási formába differenciálása összekapcsolódjék a szövetkezeti törvény szerint szövetkezeti tulajdonban maradó korábbi, ún. oszthatatlan tulajdonú termelőeszközök jelentős részének, pl. a nagyobb méretű gépeknek, gépjavító kapacitásnak, értékesítésszerző, tanácsadó és egyéb hasonló tevékenységnek, "központosított" kooperatív szolgáltatásként történő fenntartásával.

A privatizálás és a szövetkezeti átstrukturálódás egybetartozó problémáinak megértését előmozdítaná -- úgy vélem --, ha a szövetkezeti tagsághoz fűződő különböző gazdasági szerepeket viszonylag részletesen tagolnánk a következők szerint:

- a/ szövetkezetalapítás és szövetkezet-újjaalakítás;
- b/ munkavállalás (piaci viszonyok között a munkabefektetés is egyfajta vállalkozás);
- c/ üzleti vállalkozás (ezzel összefüggésbe hozható a vállalkozás kockázatát viselő szövetkezet-vezetői, ún. menedzser tevékenység);
- d/ társ-tulajdonosi funkció, amely a szövetkezeti tulajdonhoz fűződő jövedelem- (járadék-)szerzés esélyeivel együtt a bukás kockázatát is vállalja;
- e/ a szövetkezeti eszme megvalósítójának és képviselőjének szerepköre.

A funkciók között természetesen átfedések lehetnek, főképpen érvényes ez a c/ és a d/ pontokban említett gazdasági szerepekre. De az utóbbi -- úgy vélem -- jól elkülöníthető a kockázat fogalmának tisztázásával, valamint a jelenségnek a vállalkozói nyereségre, illetve a tulajdonosi járadékra vonatkoztatásával. Megkívánja ez a földjáradék és az osztalék gazdasági természetének, társadalmi tartalmának mostaninál mélyebb elméleti tisztázását. Természetes, hogy nemcsak a tőkének, hanem a munkának és a földtulajdonnak a megfelelő jövedelembeni értékesülésével is számolni kell. Egyes termelőszövetkezetek foglalkoztatási törekvései konfliktust teremthetnek -- ez idő szerint van is ilyen -- a szűkebben értelmezett gazdasági hatékonyság és a szövetkezet többi társadalmi-gazdasági céljai között.

Befejezésül azt kell hangsúlyozni, hogy napjainkban a privatizáció sokoldalú folyamatának kibontakozása, lendületes előrehaladása és vele szerves összefüggésben a hazai szövetkezetek többirányú szerkezeti újjaalakulása nélkül nem képzelhető el közgazdaságunk, technológiai, szervezeti, tulajdoni és intézményi rendszereink, a meghatározó hazai gondolkodási és szemléleti mód -- globálisan, világméretű mércével mért -- modernizációja.

Jegyzetek

1. Szabó Kálmánnak, generációs társamnak, tanár kollégámnak ajánlom születésnapjára. - F. F.
2. A gazdaságban érvényesülő emberi relációk e két oldalát, dimenzióját technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági viszonyként előadásában és publikációiban Szabó Kálmán az 1970-es években az elsők között különböztette meg hazánkban. (Vö.: A termelőerők és termelési viszonyok fejlesztésének kérdései. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 40.)

3. A korszerű agrártermelési rendszerek kooperatív sajátosságait vizsgálja -- számos más dolgozattal együtt -- a következő két írás: Dr. Burgert Róbert: A bábolnai iparszerű termelési rendszerekről. Akadémiai doktori értekezés. Bábolna, 1984. Kézirat; Burgert Róbert--Fekete Ferenc--Tompáné Daubner Katalin: Termelési rendszerek és agrárpolitika. 1988 március. Kézirat.
4. Sárközy Tamás: A privatizáció joga Magyarországon. Unió Lap- és Könyvkiadó, é. n. 215.
5. Emelianoff, I. V.. Economic Theory of Cooperation. Edwards Brothers, Inc., Washington, D. C., 1942.
6. Ezzel részletesebben foglalkozik Fekete F. -Heady, E. O. és Holden, B. R. magyar nyelven is publikált könyve: "Célok és optimumok a termelőszövetkezeti gazdálkodásban". Mezőgazdasági Kiadó, 1977.
7. Erről bővebben szól a szerző: "A szövetkezés és a farmgazdaságok sajátosságai a nyugat-európai országokban" c. írása a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem AULA, Társadalom és Gazdaság folyóiratának 1990. 4. számában (95--108.).
- B. Ezeket részletesebben vizsgálja a szerző dolgozata: "A szövetkezés jellemzői az ún. harmadik világban". Forrástanulmány. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest, 1990. Kézirat.